

Володимир Завальнюк, к.ю.н.

ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

The article examines the role of legal anthropology in shaping of Ukrainian legal culture. Personal and social legal culture are important for formation of a legal state in Ukraine. The legal state requires knowledge of law and legal status of personality, legal awareness and ability to use legal instruments. Civil society requires basing Ukrainian legal system on rule of law, democracy, social justice, constitutionality, legality, and anthropological principle of law. Human and universal values are standard for modern Ukrainian state. Implementation anthropological principle into legal practice intensified formation of a democratic state. It means that the state, social community, and individuals respect law and occupy equal legal position.

Anthropologist background of legal culture means that the legal culture allows people to understand the synthesis of rights and positive law. Legal anthropology proves that every legal culture is entitled to autonomy among others. Legal anthropology can reveal the dynamics of legal culture, defining its center and periphery, driving forces, structural dynamics and blind areas of legal culture. Anthropological nature of legal culture enables its development, taking into account the person's ability to develop and progress.

Актуальність теми. Жодна інша тема не висвітлена у науковій літературі так щедро і разом з тим так суперечливо як правова культура. Правова культура – унікальне явище, особливий зріз правової системи суспільства, що віддзеркалює рівень і ступінь накопичених ним правових цінностей, які слугують безпосереднім регулятором правової поведінки людини. З позицій антропологічного підходу культура в цілому розуміється як сукупність благ, створених людиною, на відміну від природних. Соціологічний аналіз дозволяє трактувати означене поняття як компонент суспільного життя у вигляді сукупності духовних цінностей. За твердженням В. П. Сальникова, антропологічний підхід є найбільш плідним і практичним до розуміння правової культури, оскільки це явище розуміється як процес і результат творчості людини у сфері права¹.

Стан розробки теми. Проблемам правової культури присвячено чимало досліджень сучасних вчених, серед яких слід, насамперед, відзначити праці Є. В. Аграновської, К. Т. Бельського, В. С. Бредневої, М. М. Вопленка, Н. Л. Гранат, Ю. Ю. Калиновського, А. Ф. Крижанівського, Ю. М. Оборотова, О. О. Певцової, Р. А.

¹ Матузова, Н.И., Малько, А.В. (ред.) (1999). *Теория государства и права*. Москва: Юристъ, 572.

Ромашова, М. Б. Смоленського. Разом з тим актуальними і недо-слідженими залишаються різні аспекти взаємозв'язку юридичної науки, в тому числі такого її напрямку як юридична антропологія, та правової культури.

Метою статті є звернення уваги на антропологічне підґрунтя правової культури, оскільки в кінцевому підсумку під цим поняттям розуміється ставлення конкретної людини (або колективів людей, або спільнот) до права, правової системи, причому, воно засноване на її переконаннях, цінностях, ідеалах.

Антропологізм правової культури і проявляється, по-перше, у тому, що права культура особи дозволяє досягнути синтез суб'єктивного права, що притаманне кожному, та об'єктивного права, що існує поза волею окремо взятого індивіда.

По-друге, юридична антропологія здобутками свого етнологічного напрямку уже довела, що кожна права культура має право на автономію поміж іншими, що у світі існує плюралізм правових форм, множинність правопорядків, причому, очевидно, не існує їх етнічної або державної ієрархії (хоча співвідношення міжнародного та національних правопорядків в ідеалі мало би бути саме ієрархічним).

По-третє, юридична антропологія дозволяє розкрити динаміку правової культури, визначивши її центр і периферію, рушійні сили, конструктивні й тупикові напрямки динаміки правової культури¹. Антропологічна сутність правової культури уможливорює її розвиток, враховуючи здатність людини та створених людьми спільнот до розвитку і прогресу.

Виклад основного матеріалу. Буття України як правової, демократичної, соціальної держави з європейським вектором розвитку є неможливим без підвищення рівня правової культури громадян, соціальних груп, усього суспільства. Це потребує вжиття ефективних засобів щодо корінної перебудови правового виховання та реорганізації юридичної освіти. Рівень правової культури суспільства, соціальних груп, індивіда суттєво впливає на весь спектр державно-правових процесів у країні. Тому формування демократичних заasad українського суспільства на сучасному етапі безпосередньо пов'язане із процесом розвитку, динаміки правової культури, можливістю застосування сучасних європейських норм і стандартів. Вони є предметом конкретної правової політики, визначають науковий пошук сучасних загальнотеоретичних, галузевих і спеціальних

¹ Оборотов, Ю.М. (2003). *Традиції та новації в правовому розвитку: загально-теоретичні аспекти*: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 47.

правових досліджень із точки зору людиномірності¹. Більшість досягнень останніх років у правовій сфері була пов'язана з висуванням ідеї прав людини як основної в правовому розвитку, що перебуває в руслі антропологізації права. Разом з тим є очевидним, що поміщення людини до центру правової системи, а прав людини – до центру системи права не повинно підміняти саме об'єктивне право і тим більше не скасовувати діалектичний зв'язок між суб'єктивними правами індивіда та його обов'язками. Відмітимо, що для західної традиції права, значною мірою заснованою на традиціях суворої протестантської етики, цей зв'язок є абсолютно очевидним: «я маю права, але точнісінько такі ж має мій ближній, і там, де починаються його права, закінчуються мої права й розпочинаються мої обов'язки». І натомість у межах східної традиції права, що поряд з західною, вплинула на правову культуру українського суспільства, цей зв'язок не тільки не є очевидним: подекуди на побутовому рівні правосвідомості право та обов'язок сприймаються як антагоністичні протилежності. Суб'єктивне право нерідко виступає синонімом сваволі людини («роблю, що хочу, головне, щоби мені за це нічого не було»). Такому викривленому сприйняттю прав та обов'язків значною мірою посприяла тоталітарна традиція нехтування правами людини. І сьогодні люди, які, говорячи словами героїні Достоєвського «ніколи досита хліба не їли», у правовому житті перш за все «кидаються» на права. Між тим ігнорування обов'язків у праві є настільки ж небезпечним, як і недооцінка ролі суб'єктивних прав. Слід погодитись з висновком О. С. Дьоміної, що не тільки права, але й обов'язки людини є найважливішим компонентом права². У руслі піднесення обов'язків поряд з правами людини має відбуватись, на нашу думку, правове виховання населення.

Ще один важливий момент антропологізації правової культури пов'язаний з поняттям правової активності особистості. При тому, що поняття правової активності добре вивчено ще за радянських часів (роботи П. П. Баранова, Ю. М. Оборотова, В. М. Шафірова), сьогодні очевидно є актуалізація цієї проблематики. Позитивне ставлення до права та психологічна готовність людини до здійснення соціально-корисних дій у сфері правового регулювання сьогодні

¹ Дьоміна, О.С. (2006). Проблеми формування правової культури в Україні в умовах трансформації політичного режиму. *Держава і право*: зб. наук. пр. Київ, вип. 31, 40.

² Копієвська, О.Р. (2006). До проблеми формування правової культури особи в Україні. *Держава і право*: зб. наук. пр., вип. 34, 105.

стають вирішальною рушійною силою у формуванні правової культури нового посттоталітарного, демократичного суспільства. Правовий розвиток сьогодні йде від соціоцентристського до людиноцентристського типу правової культури, тобто такого, у центрі якого знаходиться особистість, її права, свободи та законні інтереси, а всі правові засоби, механізми та інститути направлені на підтримку провідного становища особистості як вищої цінності в культурі¹.

Сучасний етап розвитку правової культури українського суспільства характеризується також ціннісною переорієнтацією зв'язків держави та людини. Вихідним її моментом стає людина, а держава покликана захищати її права. Формування сучасної правової культури передбачає перш за все її орієнтацію на права людини. Вирішення завдань із формування сучасної правової культури громадян залежить не тільки від держави. У цьому напрямку також потрібні зусилля суспільства, кожної людини. Зрозуміти сутність правової культури можна, лише розглядаючи її крізь призму діяльності людей. Правова культура не існує поза людиною. Вона породжена тим, що людина постійно прагне шукати смисл власного життя і діяльності, удосконалювати себе і світ, в якому живе².

Відмітимо, що сучасний стан правової культури в Україні характеризується антропоцентричною спрямованістю. Але не варто закривати очі на негативні явища ксенофобії, національного шовінізму. З одного боку, за всі роки незалежності в Україні не було випадків масових виявів етнічної нетерпимості (і навіть події останнього, трагічного для України року не похитнули цей висновок), а з іншого, – помітно зріс рівень психологічної відособленості та ізоляціонізму. Як «своїх» населення України традиційно сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Представники більшості національностей сприймаються як «чужі» і «видворяються» масовою свідомістю за межі України. Деяке «послаблення» виявляється до «історичних сусідів»: близько половини українських громадян як жителів України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників тих народів, з якими маємо історичний досвід спільного проживання. Подібна конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, який домінує у масовій міжнаціональній свідомості

¹ Семитко, А.П. (1996). *Развитие правовой культуры как правовой прогресс*. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. ун-та, 11.

² Семитко, А.П. (1996). *Развитие правовой культуры как правовой прогресс*. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. ун-та, 7.

населення України, закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації. Вони значною мірою визначають формування, розвиток і консолідацію системи соціальних відносин на цьому етапі розвитку українського суспільства¹.

Революція гідності, російська агресія та збройний конфлікт на Сході України виявили ще одну лінію розлому в українському суспільстві: між радянсько-орієнтованими та європейсько-орієнтованими соціальними верствами населення (недаремно конфлікт на Сході інколи називають українсько-радянською війною). По суті, ми спостерігаємо конфлікт двох правових культур: за Г. Алмондом можна їх класифікувати як «культуру підпорядкування» та «культуру участі»². Носії першого типу культури знають про існування політичної системи, але участі в ній не беруть. Носії другого типу культури можуть впливати на політичну систему за допомогою виборів, демонстрацій, мітингів, акцій громадянської непокори тощо.

У правовій культурі, як вказувалося вище, виділяється зовнішня правова культура (периферійна правова культура), яку складають позиції й цінності населення, і внутрішня правова культура (центральна правова культура, так би мовити її тверде ядро), головний зміст якої складає професійна юридична діяльність та її результати. Рівень розвитку правової культури багато в чому визначений змістом внутрішньої правової культури, її спрямованістю на особистість, цілісністю. Звідси – значення юридичної еліти у вирішенні проблем правового розвитку, удосконаленні правової культури.

Динамізм і стабільність державних і правових систем призводить до дедалі більшої соціально-регулятивної множинності і багатоваріантності, зміни їх ролі й місця в суспільних відносинах і, відповідно, до різних підходів щодо пізнання і визначення їх сутності. Історична тенденція соціального життя в Україні визначає рух суспільства до більш досконалого типу права, до поглиблення його гуманізму, демократизму і загальної антропологізації³.

Еталоном для сучасної Української держави є людина та загальнолюдські цінності. Реалізація антропологічного принципу і

¹ Дробижевая, Л., Головаха, Е. (ред.) (2007). *Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации*. Киев: Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 67.

² Алмонд, Г. (2000). *Гражданская политическая культура: Политические установки и демократии пяти наций*. Василик, М.А., Вершинин, М.С. (2006). *Политология: хрестоматия*. Москва: Гардарики, 564-565.

³ Оніщенко, Н.М. (2002). *Правова система і держава в Україні*. Київ: Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України, 3.

запровадження принципу конституціоналізму в юридичній практиці України активізували утворення демократичної правової держави. Тобто такої форми організації та діяльності державної влади, за якої сама держава, її соціальні спільноти, окремих індивід поважають закон, право і знаходяться в однаковому становищі щодо нього. Вітчизняна практика конституційної і політичної реформи найпереконливіше унаочнює, на наш погляд, важливість антропологічного принципу в процесі формування демократичної правової системи України.

Державно-правовий зміст правової системи України характеризують три основні складові антропологічного принципу права: а) природні права і обов'язки людини і міра їх закріплення та гарантії у позитивному українському законодавстві; б) інноваційні правові можливості людини, що виникають у результаті розвитку науки, культури, зростання добробуту суспільства і закріплюються в нормативно-правових актах; в) правові пільги чи правові обмеження, встановлені державою для людей, які належать до певного прошарку, класу, дотримуються тієї чи іншої релігії¹.

Як одну з основних тенденцій в Україні можна визнати поступове і послідовне зближення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі, яке відбувається із зростанням загальнолюдської культури, реалізацією морально-гуманістичних суспільних ідеалів. Тому соціальне значення української правової системи залежить, перш за все, від того, як вирішується її головне протиріччя між природно-правовими і державно-правовими засадами з урахуванням антропологічного принципу права. Якщо українське суспільство зможе створити сприятливі (демократичні) умови для послідовного та успішного вирішення цього протиріччя, воно відчує позитивний вплив правової системи у справі затвердження загальнолюдських цінностей та ідеалів. А з урахуванням того, що право є і засобом розв'язання суспільних протиріч, існує підстава стверджувати, що правові явища у своїй сукупності є якщо не джерелом, то своєрідним каталізатором формування громадянського суспільства.

Важливе значення для нормального функціонування українського суспільства в демократичному режимі, реалізації антропологічного

¹ Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35-48.

принципу, вільного розвитку особи має система спеціальних юридичних гарантій, що закріплена в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Це надає громадянам і громадським структурам відчуття правової захищеності, переконаності в безперешкодному здійсненні своїх прав і свобод, виконанні обов'язків. Завдяки своїм системним і державно-владним якостям правова система України забезпечує організованість і стабільність внутрішньо систематизованих громадських зв'язків, зберігає цілісність соціального організму, нейтралізує, витісняє негативні явища із суспільного життя. Причому, якщо при адміністративно-командному, авторитарному режимі держава, використовуючи право як знаряддя примусу та ідеологічне прикриття, намагалася втручатись у всі сфери суспільного життя і підкоряти його своєму впливу, то розвиток демократичної правової системи в Україні дозволить обмежити державну владу і створити правові умови для єдності суспільного організму на добровільних, гуманістичних засадах. Розвиток правової системи України на основі антропологічного принципу права, внутрішніх загальногуманістичних якостей, чіткої структурованості, ідеологічної та психологічної аури активно впливатиме на формування суб'єктивних настанов у людей, сприятиме встановленню нормативних взаємовідносин у суспільстві¹.

Звідси – цінність правової системи України значною мірою визначається тим, яке місце в ній займає особа, яка їй відведена роль, як охороняються і захищаються її інтереси, честь, гідність, якими правами вона наділена і якими є гарантії цих прав. При оцінці правової системи України слід виявити, наскільки вона дозволяє особистості розкрити свої можливості і здібності, реалізувати свій соціальний і моральний потенціал.

У літературі проблема правової системи України досить часто розглядається з позицій онтології організаційно-правових форм об'єднання суб'єктів права. На сучасному етапі розвитку української державності такий ракурс здається недостатнім. Його слід доповнити особистісним підходом до правової системи суспільства, його демократизації. Саме особа є одночасно представником певних соціальних груп, їх установ, юридичних осіб і особистих інтересів. Особистісні аспекти дозволяють з'ясувати специфічні складові

¹ Бігун, В.С. (2005). Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до дефініції. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали I всеукр. круглого столу, 16 – 17 вересня 2005 р. Львів, 37-42.

діяльності людей, функціонування всієї правової системи України. Тому значення антропологічного принципу в розвитку сучасних правових реформ в Україні полягає в тому, щоб людина стала центром усієї життєдіяльності суспільства, мірою всіх речей, вищою соціальною цінністю. Реалізація цього принципу в українському законодавстві (на основі вітчизняного і світового досвіду), розробка механізму, наукової теорії його застосування покликані забезпечити: самостійність людини як суб'єкта права; здатність виявляти ініціативу і відповідати за свої дії та рішення; посилення гарантій невторчання у сферу, де людина має право діяти на власний розсуд; формування ефективних юридичних механізмів реалізації; захист прав людини; надання людині необхідної державної й громадської допомоги в реалізації прав і виконання нею обов'язків; розвиток системи юридичної освіти населення; розвиток ідеологічного і політичного плюралізму; урахування індивідуальних поглядів та національних інтересів при прийнятті рішень¹.

Роль антропологічного принципу права в розвитку правової системи сучасної Української держави визначається передусім необхідністю забезпечення самовизначення особи, її розвитку та соціалізації. При цьому право є об'єктивно можливим масштабом соціальної свободи, що стимулює творчу активність, самосвідомість людини, гарантує визнання суспільством того, що кожний індивід народжується вільним і рівним з іншими, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, який зумовлює невід'ємні права людини на свободу, рівність, справедливість, гідне життя, повагу і недоторканність². Це зумовлює можливість реалізації інших прав і свобод людини і громадянина, надає підстави для висновку про неприпустимість їх скасування або будь-якого обмеження. Саме завдяки визнанню гідності людини визнаються недоторканими і невідчужуваними права людини, у силу чого вони складають основу будь-якого суспільства, а також справедливості.

Висновки. Таким чином, нами досліджено місце юридичної антропології у формуванні правової культури українського суспільства. Ми стверджуємо, що на етапі формування правової держави особливе значення набуває правова культура особи, яка вимагає знання права та свого правового статусу, усвідомлення соціальної

¹ *Коментар до Конституції України* (1998). 2-е вид., виправл. та доповн. Київ: Інститут законодавства ВР України, 88-94.

² *Права людини в Україні – 2006: доповнено правозахисними органами* (2007). Харків: Права людини, 8-10.

необхідності права в суспільстві та вмінні користуватися правовим інструментарієм, встановленим у державі. Нами встановлено, що сучасний етап розвитку правової культури українського суспільства характеризується ціннісною переорієнтацією зв'язків держави та людини. Вихідним стає людина, а держава покликана захищати її права. Ми також стверджуємо, що побудова правової держави і громадянського суспільства потребує, щоб правова система України ґрунтувалася на принципах, передбачених Конституцією і законами нашої держави, зокрема на принципах верховенства права, демократизму, соціальної справедливості, конституційності, законності, антропологічному принципі права. Підсумовуючи сказане, додамо, що як одну з основних тенденцій в Україні можна визнати поступове і послідовне зближення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі, яке відбувається із зростанням загальнолюдської культури, реалізацією морально-гуманістичних антропоцентричних суспільних ідеалів.